

ШУМЕР: «КАНСЕРВАТЫЎНАЯ» МАДЭЛЬ САЦЫЯЛЬНЫХ ЗМЕНАЎ

© ПАЛІТЫЧНАЯ СФЕРА
(ISSN 1819-3625) №4 (2005) стр.25-28

Андрэй Казакевіч

Фармальна гісторыя як навуковая дысцыпліна мае дастаткова адкрытыя адносіны з палітычнай тэорыяй. Практычна кожнае выкладанне палітычнага мыслення — ці то антычнага, ці то эпохі Рэнесансу — абавязкова суправаджаецца кароткім выкладаннем гістарычнага кантэксту. Тым не менш прарызасць больш чым уяўная. Абмен канцэптамі паміж гісторыяй і палітычнай тэорыяй (у тым ліку і гісторыяй палітычнае думкі) альбо адбываецца вельмі рэдка, альбо ўвогуле не адбываецца.

Часам гэта выглядае кур'ёзна. Напрыклад, «гісторыя палітычнае думкі», перш за ўсё ў Беларусі, можа эксплуатаваць вельмі архаічны вобраз «цёмнага» сярэднявечча, зусім быццам бы і не закрануты гістарычнымі даследаваннямі, што робяцца ў гэтым накірунку цягам апошніх 50–70 гадоў. Тым не менш прачытанне мінулага, бюспрэчна, мае вялікае значэнне для палітычнае навукі і асабліва палітычнае тэорыі і гісторыі.

Дадзены артыкул з'яўляецца спробаю аналізу канцэпту сацыяльна-палітычных зменаў у Шумеры з пазіцыі палітычнае навукі. Гэта, перш за ўсё, практыкаванне ў метадазе¹ і спроба падысці да «падаўжэння» гісторыі палітычнага мыслення, якая сёння традыцыйна пачынаецца з антычнае Грэцыі. Усталяваныя дысцыплінарныя рамкі з'яўляюцца неапраўдана вузкімі, і пераадоленне іх, як падаецца, адкрывае новую перспектыву для адказу на праблемныя пытанні палітычнае тэорыі і гісторыі палітычнае думкі.

Метадалагічныя заўвагі. Гэты артыкул напісаны з дысцыплінарных пазіцыяў палітычнае навукі, што тлумачыць пэўныя абмежаванні. У прыватнасці, выкарыстанне, перш за ўсё, перакладаў і «другасных» крыніцаў. Праца з тэкстамі на мове арыгіналу мела эпізядычны характар, што для нашых мэтай можна лічыць цалкам апраўданым. У

аснову працы з шумерскай лексікай быў пакладзены *Sumerian Lexicon Version 3.0 by John A. Halloran*, як найбольш даступная крыніца такога кшталту².

Для больш адэкватнага аналізу канцэпту зменаў неабходна выкананне пэўных прынцыпаў, якія цалкам нармальныя для гісторыі, але часта ігнаруюцца палітычнай тэорыяй і гісторыяй палітычнае думкі. Па-першае, імкненне да разумення канцэптаў на мове арыгіналу, пры гэтым пажаданы этымалагічны аналіз. Мова — практычна адзіны надзейны сродак рэканструкцыі свядомасці і сацыяльнае гісторыі старажытнасці, і яна варта асаблівае ўвагі. Дастаткова ўзгадаць вядомую праблему пры цытаванні, напрыклад, старажытнагрэчаскіх класікаў. Першапачатковы канцэпт «поліс» перакладаецца як «дзяржава», што зусім не адно і тое ж. Па-другое, кагнітыўнасць: аналіз не палітычнае гісторыі, але ментальных канструктаў. Асноўная тэма гэтага невялікага даследавання — апісанне шумерскае мадэлі палітычных і сацыяльных пераўтварэнняў у форме *ama-ar-gi*.

I.

Шумер лічыцца самай старажытнай цывілізацыяй Месапатаміі, уплыў якой на культуру ўсяго рэгіёна цягнуўся некалькі тысячагоддзяў. Нягледзячы на гэта, Шумер быў практычна цалкам забыты — ні Біблія, ні антычныя аўтары пра гэтую культуру не ўзгадвалі — і толькі з XIX стагоддзя пачынаецца яе сістэмнае даследаванне. *Гісторыя Шумера*, у адпаведнасці з археалагічнымі і пісьмовымі крыніцамі, падзяляецца на некалькі перыядаў. Архаічны дадынастычны перыяд змяняецца протапісьменным (3000–2750 гады да н. э.), што звязана з надыходам новае эпохі ў галіне ірыгацыі³. Раннедынастычны перыяд, якія ідзе за про-

¹ Гл., у прыватнасці: Казакевіч Андрэй. Вялікае Княства Літоўскае як ідэалагічная рэальнасць // *Arche*. 2003. № 5.

² <http://www.sumerian.org/sumerlex.zip>

³ З першаю чвэрцю III тысячагоддзя шумерская гістарычная традыцыя звязвае «вялікі патоп».

тапісьменным, падзяляецца на тры складовыя часткі. У першы раннедынастычны перыяд — 2750–2615 гады да н. э. — адбываецца фарміраванне шумерскае ўрбаністычнае цывілізацыі. Падчас другога — 2615–2500 гады да н. э. — складваюцца асноўныя спецыфічныя рысы шумерскае цывілізацыі і грамадства. Трэці раннедынастычны перыяд — 2500–2315 гады да н. э. — характарызуецца абвастрэннем барацьбы паміж рознымі шумерскімі гарадамі за гегемонію і шматлікімі войнамі. У 2316–2176 гады да н. э. палітычнае дамінаванне ў Месапатаміі пераходзіць да горада Акад, гэта эпоха так званай Акадскае дзяржавы. Калі акадская дынастыя перажывае відавочны заняпад, Шумер зазнае нашэсце з усходу варварскіх плямёнаў куціяў, якія кіруюць Месапатаміяй практычна стагоддзе — 2176–2109 гады да н. э. Пасля гэтага наступае апошні перыяд гісторыі Шумера — эпоха III дынастыі Ура, якая характарызуецца палітычнай цэнтралізацыяй. Канец шумерскае гісторыі паклала нашэсце эламітаў на мяжы III і II тысячагоддзяў да н. э. З гэтага пачынаецца ўласна гісторыя Вавілоніі, але ўплыў палітычнае і культурнае традыцыі Шумера трывае яшчэ прынамсі некалькі стагоддзяў. Выкладзеная храналогія не з’яўляецца дакладнаю, надзейнае стасаванне падзеяў шумерскае гісторыі з сучаснай храналогіяй пакуль немагчымае, таму кожная падзея магла адбыцца як раней, так і пазней за вызначаныя даты.

Што тычыцца палітычнае арганізацыі Шумера, то яе аснову складала сістэма «земляў» («гарадоў») — *ki*⁴. Кожная «зямля» (*ki*) складалася з некалькіх паселішчаў (звычайна 3–4 горада), адно з якіх з’яўлялася сталіцаю і мела адзіны культ і агульны цэнтральны храм. Шумерская цывілізацыя была ўрбаністычнаю — існавала прыкладна 13–14 *ki*, якія былі цэнтрамі палітычнага і культурнага жыцця.

III.

Як і кожнае арганізаванае ўрбаністычнае грамадства, Шумер меў спецыфічныя механізмы палітычнага вырашэння сацыяльных супярэчнасцяў, якія мы і прааналізуем. У шумерскай мове існаваў цэлы шэраг словаў, якія мелі значэнне

«бунты», ці «паўстанне». Напрыклад, *bala* (*bal*) — «паўставаць, пераварочваць», адкуль *igi-bala* — «зраднік» ці *ki-bala* — «зямля, ахопленая паўстаннем», «тэрыторыя паўстання»⁵. Альбо яшчэ больш паказальнае *gaba-ra-hum* («перакульванне, скіданне апанента») і некаторыя іншыя. Так ці інакш, словы, якія абазначалі паўстанне, былі семантычна звязаныя з канцэптам «пераварочвання».

Але цывілізацыя мела і істытуцыялізаваныя формы пазітыўных спланаваных ці рытуалізаваных зменаў. У гэтай сувязі найбольшую ўвагу даследчыкаў прыцягваюць практыкі, якія абазначаюцца словам *ama-ar-gi* (*ama-ar-gi*)⁶, што перакладаецца большасцю сучасных моваў як «свабода» ці «вызваленне». Што тычыцца ўласна шумерскае мовы, то тут разуменне «свабоды» *ama-ar-gi* мела выключна кансерватыўнае значэнне — «вяртанне святла маці», ці «вяртанне да маці»⁷.

Палітычныя практыкі *ama-ar-gi* заключаліся, перш за ўсё, у адмене, ці скасаванні, даўгоў і іншых абавязкаў па дамовах. Хрэстаматычным і першым пісьмова зафіксаваным прыкладам *вызвалення* з’яўляецца дзейнасць кіраўніка *зямлі* Лагаш у трэцяй частцы раннедынастычнага перыяду Энметэны⁸ (2360–2340 гады да н. э.). Энметэна ажыццявіў «вяртанне да маці», што значыла: узнаўленне разбуранага храма, адмена даўгавых абавязкаў і вяртанне дадому палонных.

Ама-ар-гі Энметэны — першая фіксацыя традыцыі, якія існавалі ў старажытнай Месапатаміі прыкладна з 2400 да 1500 гадоў да н. э., гэта значыць, не толькі ў эпоху Шумера і Акада, але і ў часы вавілонскае дынастыі. Сутнасць традыцыі — у перыядычным «вяртанні мінулага» праз адмену абавязкаў і іншыя акты сацыяльна-палітычнае рэстаўрацыі. Такім чынам, соцыум нібыта скідваў з сябе награвашчванне часу і гісторыі.

У перыяд да Вавілонскае дынастыі (уласна гісторыя Шумера і Акада) адзначаецца каля дзесяці выпадкаў вызвалення (*ama-ar-gi*). Для часу панавання вавілонскае дынастыі (ужо пасля Шумера, 1880–1636 гады да н. э.) скасаванне даўгоў стала сістэмнаю палітычнай практыкай. За перыяд існавання вавілонскае дзяржавы мела месца 16 эпизодаў «узнаўлення парадку» — *misharum*. «Узнаўленне» тычылася, перш за ўсё, скасавання

⁴ *Ki* перакладаецца з шумерскае мовы як «зямля», «месца». У савецкай і сучаснай рускамоўнай літаратуры *ki* па аналогіі са старажытным Егіптам называецца «номам». Тэрмін быў прапанаваны І. Дзяканавым.

⁵ Этымалогія: *igi-bala* (*igi* — «вока» + *bala*); *ki-bala* (*ki* — «зямля» + *bala*).

⁶ У літаратуры сустракаюцца і іншыя прачытанні тэрміна «ама-ар-гі»: ама-ар-гі (История Древнего Востока. Т. 1. М., 1983), ама-гі (Емельянов В. Древний Шумер. СПб., 2003), але мы будзем прытрымлівацца этымалагічнага напісання, прыведзенага ў Шумерскім лексіконе (Sumerian Lexicon Version 3.0 by John A. Halloran).

⁷ Літаральна *ama* (маці) + *ar* (свяціць) + *gi* (узнаўляць).

⁸ У шэрагу даследаванняў яго імя падаецца ў іншым прачытанні — Энтэмена.

даўгавых абавязкаў⁹. У адпаведнасці з гэтым прапануецца эканамічнае прачытанне практыкаў *ама-ар-гі*, якія разумеюцца (і перакладаюцца) не як «вызваленне», але як «скідванне рахункаў, абавязкаў» (*clean slate*), і такім чынам ствараюць з адпаведнымі практыкамі Вавілоніі, Асірыі, Анатоліі і нават старажытнае Грэцыі (дзе скасаванне даўгоў звычайна практыкавалі тыраны поліса) адзіную традыцыю¹⁰. Але, відавочна, выключна эканамічнага прачытання феномена *ама-ар-гі* ў шумерскай культуры недастаткова.

Ама-ар-гі — гэта практыка «скідвання напластаванняў часу» і вяртання да мінулага нармальнага стану. Такая «кансерватыўная» мадэль сацыяльных зменаў відавочная і ў «рэформах» лугаля *зямлі (кі)* Лагаш Урукагіны¹¹, якія таксама, як і мерапрыемства Энметэны, адносяцца да трэцяе часткі раннедынастычнага перыяду. Час кіравання Урукагіны — прыкладна 2318–2311 гады да н. э.

Апісанне дзейнасці Урукагіны захавалася на двух гліняных конусах, якія былі знойдзены французскімі археолагамі ў XIX стагоддзі і да гэтага часу з’яўляюцца вельмі важнай крыніцаю па гісторыі Шумера. У даследчай літаратуры мерапрыемствы Урукагіны звычайна называюцца «рэформамі», а на шумерскай мове яны мелі назву *нам-тар-ра у-бі-та* (*nam-tar-ra u-bi-ta*)¹², што можна перакласці як «усталяванне мінулага лёсу», «мінулае вызначэнне лёсу»¹³.

«Усталяванне мінулага лёсу» азначала адмену прымусовых збораў чыноўнікам, змяншэнне збору за пахаванне і працтвы, упарадкаванне выплаты клірыкам, гарантыі абароны прыватнае ўласнасці, адмену павіннасці па ірыгацыі і шэраг іншых. «Рэформы» ахоплівалі шырокі спектр эканамічных і сацыяльных дачыненняў і абвесцілі вяртанне да мінулага нармальнага, вызначанага багамі стану. Узровень развіцця грамадства і дзяржаўнага апарату дазваляў, відаць, рэальнае «скідванне часу». «Кансерватыўная рэвалюцыя», такім чынам, адбывалася не ў ідэалагічнай і не ў этычнай сферах (як вяртанне да продкаў), але мела рэальнае практычнае значэнне — узнёўленне былое справядлівасці.

Для шумераў і *ама-ар-гі*, і *нам-тар-ра у-бі-та* відавочна мела традыцыяналісцкае значэнне. Гэта была дакладна не «рэформа» ў сэнсе пераўладкавання грамадскіх адносінаў ці ўвядзення ў сацыяльныя практыкі нечага новага. Не ўспрымалася гэта і ў якасці ўдасканалення, якое патрабуе практычнага разумення сацыяльнае рэальнасці. У традыцыйным грамадстве структурныя змены маюць павольны характар, людзі звычайна ставяцца да іх ваража альбо не заўважаюць (феномен так званае структурнае амнезіі)¹⁴. Змены маглі мець толькі «кансерватыўны» характар, ці, дакладней, характар «кансерватыўнае рэвалюцыі», калі разумець рэвалюцыю ў яе першасным лацінскім значэнні — «зварот па колу», «адкат», што сімвалічна пераклікаецца з «вяртаннем таго самага» Ф. Ніцшэ. З гэтага вынікае і «ідэалагічны настрой» кансерватыўных зменаў, якія адбываліся ў межах традыцыі і праз актуалізацыю, аднаўленне гэтае традыцыі¹⁵.

III.

Інтэрпрэтацыя сучаснымі даследчыкамі сацыяльнае і палітычнае прыроды практыкі *ама-ар-гі* адбываецца паводле дзвюх асноўных мадэляў. Першая мадэль, якую ўмоўна можна назваць функцыяналізмам, схільная інтэрпрэтаваць абвяшчэнне «свабоды» ў грамадстве старажытнага Шумера як спецыфічную інстытуцыялізаваную практыку з акрэсленымі функцыямі і перыядычнасцю.

Як вядома, функцыяналізм у антрапалогіі паўстаў у першай палове XX стагоддзя, перадусім дзякуючы даследаванням Маліноўскага і Рэдкліфа-Браўна. Асноўнай метадалагічнай пазіцыяй функцыяналізму стала вывучэнне ўсёй сукупнасці сацыяльных і культурных складнікаў супольнага жыцця, прычым разуменне асобнага элементу патрабавала вызначэння яго адносінаў да іншых частак. Адпаведна, усе сацыяльныя з’явы, рытуалы і практыкі ў старажытным грамадстве павінны мець свае спецыфічныя функцыі¹⁶. На-

⁹ Hudson Michael. The Lost Tradition of Biblical Debt Cancellations. New York: Henry George School, 1993.

¹⁰ Гл., у прыватнасці: Hudson Michael. Але лічыць практыкі «скідвання рахункаў» Шумера, Вавілоніі, Асірыі і Грэцыі нейкім чынам звязаную традыцыяй, напэўна, не слушна.

¹¹ Часам яго імя чытаецца як Уруінімгіна (*uru-inim-gi-na*).

¹² FAOS 05/1, Ukg 4, A. Col 8, 7–8, http://cdli.ucla.edu:591/FMPPro?—DB=CDLI_cat.fp5&-lay=WWW&-Format=cdli/cdli_templates/textdisplay.html&-Max=all&ID_text=P222607&-Find

¹³ Літаральнае значэнне: лёс (*nam-tar*) + мінулае (*u-bi-ta*).

¹⁴ Бэрк Пітэр. Гісторыя і сацыяльная тэорыя. Мн., 2003. С. 170.

¹⁵ Такі настрой натуральным чынам дамінуе ў старажытных цывілізацыях ад старажытнага Егіпта да Кітая (у прыватнасці, сацыяльны праект Канфуцыя). Напэўна, першым антытрадыцыяналісцкім палітычным праектам старажытнага свету з’яўляецца Імперыя Цын III стагоддзя да н. э., з моцнай легісцкай асноваю.

¹⁶ Гэта дазваляла пераадолець «еўропацэнтрызм» у даследаванні немадэрнізаваных грамадстваў і пазбегнуць пагардлівага стаўлення да «варварскіх звычаяў», «прыміўнае логікі» і г. д.

прыклад, магія ці абрад пахавання выконваюць важную сацыяльную ролю (псіхалагічная кампенсация, рэлаксацыя, тлумачэнне сэнсу, пераемнасць), а сукупнасць усіх элементаў культуры і сацыяльнае структуры ўтварае адзінае функцыянальнае цэлае.

У адпаведнасці з гэтым, *ama-ar-gi* разглядаецца як інстытуцыялізаваная працэдура, асабліва ў познія часы, звязаная з неабходнасцю перыядычнага абнаўлення грамадства. Такія змены часта звязваюцца з «рытмамі прыроды», «пачынаннем з пачатку», рытуалізаваным ачышчэннем і новай легітымацыяй сацыяльнага парадку праз вяртанне да мінулага. Звычайна абвясчэнне «свабоды» было звязана з абраннем (прыходам да ўлады іншым чынам) новага кіраўніка горада, што часцей за ўсё адбывалася ў дні новага года ці паспяховае вайны. «Свабода» таксама аб'яўлялася пры палітычнай неабходнасці і пры доўгім кіраванні, асабліва гэта тычыцца постшумерскай эпохі — напрыклад, цар Вавілоніі Хамурапі за доўгі час свайго кіравання некалькі разоў абвясчэў скасаванне ўсіх даўгоў. Такім чынам, *ama-ar-gi* выступае інстытутам нармалізацыі і стабілізацыі шумерскага грамадства, вырашэннем сацыяльных і эканамічных праблемаў, якія назапашваліся з развіццём цывілізацыі. Акрамя гэтага, такія меры спрыялі павышэнню легітымнасці ўлады ў гарадах Шумера.

Тым не менш да «інстытуцыялізацыі» і рытуалізацыі *ama-ar-gi* як «практыкі» ці «традыцыі» ў шумерскім грамадстве варта ставіцца дастаткова крытычна, прынамсі, што тычыцца раннедынастычнага перыяду. Трэба таксама адзначыць, што інстытуцыялізаваныя практыкі «вяртання мінулага» не ўласцівы для іншых старажытных цывілізацыяў, а калі і мелі месца, то толькі эпизадычна, як вымушаная, адзінкавая ці папулярная (гэта асабліва тычыцца скасавання даўгавых абавязкаў) мера. Такім чынам, феномен перыядычных «кансерватыўных рэвалюцый» з'яўляецца асабліва частым у шумерскае і пазней вавілонскае цывілізацыі.

«Функцыяналізм» у разуменні шумерскага грамадства дапаўняецца «сацыялагізмам», які тлумачыць *ama-ar-gi* як вынік супрацьстаяння паміж рознымі сацыяльнымі групамі. Асабліва папулярная такая мадэль была сярод савецкіх даследчыкаў¹⁷, якія ў адпаведнасці з марксісцкай схемаю сацыяльнае эвалюцыі разглядалі «рэформы» як доказ наяўнасці ў грамадстве старажытна-

га Шумера «вострых сацыяльных супярэчнасцяў» ці нават «класавае барацьбы», што выглядае некалькі перабольшаным. Галоўная лінія палітычнага супрацьстаяння ў Шумеры, відаць, праходзіла паміж уладаю лугаля і храмаваю бюракратыяй, што дапаўнялася ростам масы вольных «грамадзян» горада, якія выступалі як актыўная палітычная сіла звычайна на баку лугаля. Без сумневу, перыядычнае «вяртанне да маці» дазваляла здымаць значную частку супярэчнасцяў, якія ўзніклі па меры ўскладнення грамадства, і захоўваць сацыяльны баланс. Гэта асабліва перашкаджала ўзмацненню ў шумерскіх гарадах алігархіі, відавочна прадухіляла развіццё глыбокае сацыяльнае дыферэнцыяцыі. Таму інтэнсіўнасць сацыяльных канфліктаў у шумерскім грамадстве не была высокаю і, як падаецца, не вызначала эвалюцыю цывілізацыі.

Шумерская культура і палітычная свядомасць, прынамсі, наколькі мы можам зразумець па застылых крыніцах, мела інстытуцыянальную практыку палітычных зменаў, якія былі непарыўна звязаныя з вяртаннем «першапачатковага, прынароджанага стану», выпісканнем з сучаснасці прынамсі часткі сацыяльнага досведу.

Відавочна, «кансерватыўнае» разуменне палітычных зменаў з'яўляецца натуральным для старажытнага свету, але кожная культура мела свае, у тым ліку і істотныя, асаблівасці. *Ама-ар-гі*, прынамсі фармальна, — не практыка аднаўлення рымскага *mos maiorum* (па звычаю продкаў), але рэстаўрацыя мінулых сацыяльных інстытутаў і дачыненняў. Відаць, праблема нормаў / звычаяў яшчэ не ставілася, а аднаўленне (ці канструяванне) было магчыма толькі ў дачыненні да абмежаванае колькасці інстытутаў ды практыкаў¹⁸.

Літаратура:

1. Бэрк П. Гісторыя і сацыяльная тэорыя. Мн., 2003.
2. Емельянов В. Древний Шумер. СПб., 2003.
3. История Древнего Востока. Т. 1. М., 1983.
4. Канева И. Т. Шумерский язык. СПб., 1996.
5. Hudson Michael. The Lost Tradition of Biblical Debt Cancellations. New York: Henry George School, 1993.
6. FAOS 05/1, Ukg 4, A.

¹⁷ У прыватнасці: Струве В. В. Государство Лагаш: борьба за расширение гражданского права в Лагаше XXV–XXIV вв. до н. э. М., 1961; Дьяконов И. М. Общественный и государственный строй Древнего Двуречья. Шумер. М., 1959.

¹⁸ Гэта адна з прычынаў, па якой сацыяльныя супярэчнасці маглі мець у тых часы выключна «кансерватыўнае» вырашэнне. Складанае грамадства патрабуе, прынамсі, частковае праектыўнасці.